ROCZNIK NAUKOWO-DYDAKTYCZNY WSP W KRAKOWIE

Zeszyt 200 *Prace z Edukacji Obronnej II* Kraków 1999

Ryszard Wroński

Wybrane aspekty efektywności kształcenia studentów pedagogiki z wychowaniem obronnym

WPROWADZENIE

Okres transformacji ustrojowej przyniósł znaczne i istotne zmiany w życiu społecznym, a wraz z nimi nowe zadania i oczekiwania wobec szkoły na każdym poziomie kształcenia. W obszarze edukacji trwa proces kontestacji nowych „podejść", autentyczna bądź pozorowana racjonalizacja procesu dydaktycznego, doskonalenia jego form, metod i środków. Wiele pozytywnych zabiegów ma na celu zwiększenie jakości i skuteczności kształcenia. Proces ten nie może ominąć uczelni kształcącej nauczycieli, a w niej kierunku „pedagogika ze specjalnością wychowanie obronne".

PRZYCZYNEK DO ROZUMIENIA I POMIAR PROCESU

W 25-lecie utworzenia jednolitych studiów magisterskich PWO warto postawić kilka fundamentalnych pytań dotyczących efektywności procesu kształcenia. Dotyczą one rekrutacji i jakości kandydatów na studia, zmniejszenia „odpadu i odsiewu" studentów w toku studiów. Istotne stają się metody kształcenia, newralgiczna kwestia jaką jest praktyka pedagogiczna, i w konsekwencji poziom przygotowania oraz gotowość zawodowa studentów. Nie bez znaczenia są badania losów absolwentów. Interesujące wydaje się także ustale-

nie: ilu naszych absolwentów pracuje zgodnie ze swoim wykształceniem, a ilu zmieniło przedmiot nauczania lub nie pracuje w resorcie edukacji. Rzetelna wiedza o naszych studentach – absolwentach, i o tym, jak oni spełniają swoje powinności dydaktyczno-wychowawcze, co wynieśli z uczelni, a czego jeszcze musieli się nauczyć, aby skutecznie rozwiązywać niełatwe przecież zadania – jest niezbędna dla nauczycieli zakładu kształcenia i uczelni. Inaczej mówiąc, istotna jest wiedza diagnostyczna o efektach naszej pracy kształceniowej.

W szkolnictwie wyższym występuje dotkliwy brak określonych standardów, kryteriów oceniania, standaryzowanych testów, narzędzi mogących określić zdolności i potencjalne możliwości studentów, w tym szczególnie ich kompetencji na progu „wyjścia" z uczelni, kiedy stają się absolwentami z kwalifikacjami pedagogiczno-przedmiotowymi. Brak procedur i narzędzi utrudnia mierzenie jakości kształcenia i powoduje, że każda uczelnia, jednostka dydaktyczna prowadząca kierunek studiów – praktycznie sama, autonomicznie powinna gromadzić wiarygodne informacje o efektach swojej pracy i okresowo je analizować. Z tego też powodu uczelniane badania jakości: wewnętrzne (w uczelni) i zewnętrzne (terenowe dot. absolwentów bądź akredytacyjne), muszą koncentrować się jedynie na ograniczonej liczbie czynników możliwych do obiektywnego mierzenia i oceny.

W Zakładzie Wychowania Obronnego WSP w Krakowie rozpoznano badawczo wiele istotnych problemów kształcenia nauczycieli przysposobienia obronnego (Wroński 1986, 1987, 1990, 1995a, 1995b). Dalsze badania – nie aspirując do całościowego, systemowego ujęcia kształcenia – dotyczące jakości przygotowania nauczycieli do pracy zawodowej, zaplanowano na najbliższe lata w formie badań podłużnych.

Jeden z kierunków prac diagnostyczno-projektujących w ZWO, prowadzonych pod moim kierunkiem, dotyczy empirycznego rozpoznania sprawności kształcenia na PWO od chwili powstania tych studiów, tj. od 1973 roku. Czyniąc przedmiotem badań sprawność kształcenia studentów studiów stacjonarnych (dziennych), chodziło przede wszystkim o to, aby dokonać szczegółowej analizy, przebiegu, „ścieżki" studiów każdego studenta i jego roku (rocznika rekrutacyjnego) od ich rozpoczęcia aż do uzyskania dyplomu magisterskiego. Materiał do analizy gromadzono na podstawie pracochłonnych badań dokumentów znajdujących się w dziekanacie Wydziału Pedagogicznego (ksiąg immatrykulacyjnych, egzaminów i zaliczeń), a także archiwum Uczelni (teczek absolwentów). W konsekwencji tych zabiegów starano się dostarczyć rzetelnej wiedzy diagnostycz-

nej w postaci zestawień wyników statystycznych oraz ustalić czynniki wpływające na skuteczność kształcenia w naszej uczelni.

Badaniami objęto wszystkich studiujących na cztero- i pięcioletnich, jednolitych magisterskich studiach dziennych, tj. od roku akademickiego 1973/74 do 1994/95, co stanowi 18 roczników rekrutacyjnych. Badania sprawności kształcenia pierwszych siedmiu roczników przeprowadziłem osobiście w 1986 roku. Kolejne dwa roczniki badała Elżbieta Smak w 1988 roku, następne pięć – Dorota Tomczyk w 1993 r., a ostatnie cztery – Krzysztof Ozdoba w 1998 roku. Badanie powyższe wykonano pod moim kierunkiem w ramach prac magisterskich.

Zadanie, jakie sobie stawiam w jubileuszowym roku utworzenia nowej, akademickiej specjalizacji nauczycielskiej to prezentacja podstawowych wyników sprawności kształcenia na PWO. Zachęcam korporację nauczycieli, w tym szczególnie ZWO, władz dziekańskich oraz studentów i absolwentów do przeanalizowania wyników badań oraz wniosków.

NIECO TEORII O „SPRAWNOŚCI KSZTAŁCENIA"

Sprawność cyklu kształcenia jest miarą ilościowych osiągnięć dydaktycznych studentów i uczelni, jest też – w świetle literatury – zasadniczą miarą oceny przebiegu kształcenia. Jej wskaźnikiem jest iloraz liczby absolwentów przez liczbę studentów wchodzących w dany cykl (rok) kształcenia (Przeciszewski 1971). Dla potrzeb niniejszych badań za wskaźnik sprawności kształcenia przyjęto stosunek liczby absolwentów do liczby studentów wchodzących w dany cykl kształcenia. Zgodnie z definicją J. Thomasa (1971) cykl kształcenia wyznacza czas przeznaczony na realizację programu nauczania. Długość cyklu wyznaczają plany i programy studiów. Rozpoczyna się immatrykulacją, a kończy egzaminem magisterskim i wydaniem dyplomu. W analizowanych latach cykle kształcenia na PWO trwały najpierw 4 lata, a od 1982 r. – 5 lat.

O sprawności kształcenia decydują wyniki poszczególnych sesji egzaminacyjnych w toku studiów. Uwarunkowana jest ona osiągnięciami studiujących. Wszyscy, którzy ukończyli studia w przepisanym planem studiów terminie, automatycznie zwiększają ją. Natomiast studenci z całkowitymi (odpad) lub częściowymi (odsiew) niepowodzeniami dydaktycznymi, bez względu na przyczyny, znacznie ją obniżają. Suma jednostkowych sukcesów i niepowodzeń

studentów wszystkich lat studiów stanowi obraz sprawności kształcenia w danej uczelni.

Sprawność kształcenia najrzetelniej informuje o stopniu realizacji liczebnych zadań kształcenia. Jednak nie może być uważana za wyłączną miarę osiągnięć uczelni, kierunku studiów, dotyczy bowiem jedynie liczby absolwentów, nie mówi nic o ich jakości.

STUDENCI I ROKU STUDIÓW

Wyniki praktycznego sprawdzianu egzaminów wstępnych i postępowania kwalifikacyjnego Komisji Wydziałowej zadecydowały, którzy kandydaci zostali studentami specjalizującymi się w edukacji obronnej. Dokonano przyjęcia tych spośród kandydatów, którzy odpowiadali złożonemu układowi wymagań (por. *Informatory o kwalifikowaniu na studia* w analizowanych tu latach). W latach akademickich 1973/74 do 1990/91 włącznie, na pierwszy rok studiów dziennych PWO (WO) przyjęto w sumie 660 osób z ogólnej liczby 1618 ubiegających się, co stanowi 40,79%. W zbiorowości przyjętych, na mężczyzn przypadło 441 osób (66,8%), a na kobiety 219 osób (33,2%). Wskaźnik płci męskiej jest zdecydowanie najwyższy ze wszystkich 18 prowadzonych kierunków w naszej WSP. Szczegółowe rozbicie zbioru studentów pierwszych roczników w analizowanym okresie ze względu na cechy społeczno-demograficzne przedstawia się następująco:

Pochodzenie społeczne
— inteligenckie – 45,0%
— robotnicze – 39,3%
— chłopskie – 14,2%
— rzemieślnicze – 1,5%

Typ ukończonej szkoły średniej
— liceum ogólnokształcące – 60,75%
— technikum – 27,42%
— liceum zawodowe – 13,33%

Miejsce zamieszkania
— miasto – 81,0%
— wieś – 19,0%

W szczegółowej analizie osiemnastu badanych roczników studiów pierwszego roku dostrzeżono następujące tendencje:

1. Następował sukcesywny spadek odsetka kobiet rozpoczynających studia. W roku akademickim 1973/74 ich udział był najwyższy i wynosił 59,8%, by w roku 1985/86 osiągnąć poziom 12,9%. Ostatnie pięć lat w naborze na studia PWO to zaznaczającą się – po spadku – progresja kobiet, dochodząca do odsetka 30% populacji rocznika.

2. Pochodzenie społeczne młodzieży studiującej na PWO ulegało ciągłym zmianom. W sumie jednak rozkład wyników jest zbliżony dla uczelni pedagogicznych, bardziej typowy dla kierunków na naukach ściśle społecznych niż „czysto" pedagogicznych. Najniższy wskaźnik dotyczy młodzieży pochodzenia chłopskiego, co jest tendencją ogólnie znaną na studiach wyższych.

3. Udział absolwentów liceów ogólnokształcących wyraźnie dominował nad absolwentami średnich szkół zawodowych, co należy uznać za prawidłowość.

4. Studiujący rekrutowali się głównie z południowo-wschodniej części naszego kraju, ściśle biorąc z 31 województw. Grupę najliczniejszą stanowili mieszkańcy Krakowa oraz województw ościennych.

BEZWZGLĘDNA SPRAWNOŚĆ KSZTAŁCENIA

Bezwzględna sprawność kształcenia, określana również jako terminowość studiów, wyraża się odsetkiem studentów wchodzących w dany cykl (rok) kształcenia, którzy ukończyli studia w terminie, tj. w ciągu czterech lat (1973–1985), bądź pięciu lat (1982–1995). Liczy się czas od pierwszego października roku rozpoczęcia studiów do końca roku akademickiego czwartego/piątego roku studiowania. Szczegółowe dane o przebiegu studiów każdego cyklu kształcenia z uwzględnieniem sprawności kształcenia przedstawiono w tabeli.

W analizowanych osiemnastu cyklach kształcenia, studia w terminie ukończyło 389 osób (58,9 %). Odsetek kończących studia w terminie w poszczególnych rocznikach rekrutacyjnych wykazał znaczny rozrzut, bowiem zmieniał się w granicach od 94,3 do 17,7 %. Należy tu podkreślić, że kobiety uzyskiwały zauważalnie wyższą bezwzględną sprawność kształcenia o 5,5 pkt niż mężczyźni.

W porównaniu z innymi kierunkami studiów, wskaźniki tej sprawności uzyskane w kształceniu nauczycieli przysposobienia obronnego są w granicach dolnych przeciętnych dla uczelni kształcących przyszłych nauczycieli szkół ponadpodstawowych. Dyplom magisterski w tych uczelniach uzyskuje w przewidzianym czasie od

Tabela

Sprawność kształcenia studentów PWO w WSP Kraków w latach 1973/74–1994/95

Lp.	CYKL KSZTAŁCENIA	PRZYJĘCI NA STUDIA						SPRAWNOŚĆ KSZTAŁCENIA											
								WZGLĘDNA						BEZWZGLĘDNA					
		Razem		M		K		Razem		M		K		Razem		M		K	
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
1.	1973/74–1976/77	38	100	16	42.2	22	59.8	27	71.1	10	62.5	17	77.3	25	65.8	9	56.2	16	72.7
2.	1974/75–1977/78	51	100	28	54.9	23	45.1	47	92.1	27	96.4	20	86.9	33	64.7	20	71.4	13	56.5
3.	1975/76–1978/79	59	100	26	44.1	33	55.9	55	93.2	24	92.3	31	91.9	37	62.7	13	50.0	24	72.7
4.	1976/77–1979/80	64	100	34	53.1	30	46.9	50	78.1	25	73.5	25	83.3	44	68.7	23	67.6	21	70.0
5.	1977/78–1980/81	31	100	21	67.7	10	32.3	25	80.6	17	80.9	8	80.0	20	64.5	13	61.9	7	70.0
6.	1978/79–1981/82	25	100	13	52.0	12	48.0	21	84.0	11	84.6	10	83.3	15	60.0	8	61.5	7	58.3
7.	1979/80–1982/83	26	100	20	76.9	6	23.1	21	80.8	17	85.0	4	66.7	14	53.8	11	55.0	3	50.0
8.	1980/81–1983/84	28	100	23	82.1	5	17.9	21	75.0	17	73.9	4	80.0	16	57.1	12	43.5	4	80.0
9.	1981/82–1984/85	26	100	20	76.9	6	23.1	19	73.1	16	80.0	3	50.0	14	53.8	12	52.2	2	33.3
10.	1982/83–1986/87	27	100	19	70.3	8	29.7	20	74.1	14	73.7	6	75.0	17	52.9	12	63.2	5	65.5
11.	1983/84–1987/88	32	100	27	84.4	5	15.6	25	78.1	23	85.2	2	40.0	23	71.9	22	81.5	1	20.0
12.	1984/85–1988/89	35	100	30	85.7	5	14.3	33	94.3	28	93.3	5	100	33	94.3	28	93.3	5	100
13.	1985/86–1989/90	31	100	27	87.1	4	12.3	24	77.4	20	74.1	4	100	18	58.0	14	51.9	4	100
14.	1986/87–1990/91	34	100	29	85.3	5	14.7	18	52.9	15	51.7	3	60.0	6	17.7	4	13.8	2	40.0
15.	1987/88–1991/92	34	100	25	73.5	9	26.5	24	70.6	16	66.7	8	80.0	16	47.1	10	40.0	6	66.7
16.	1988/89–1992/93	42	100	32	76.2	10	23.8	32	76.2	24	75.0	8	80.0	20	47.6	15	46.9	5	50.0
17.	1989/90–1993/94	37	100	22	59.5	15	40.5	24	64.9	12	54.5	12	80.0	17	45.5	10	45.5	7	46.7
18.	1990/91–1994/95	40	100	29	72.5	11	27.5	24	60.0	16	55.2	8	72.7	21	52.5	16	55.2	5	45.5
	OGÓŁEM	660	100	441	66.8	219	33.2	510	77.3	332	75.3	178	81.3	389	58.9	252	57.1	137	62.6

50 do 65,4% przyjętych na studia, w tym w uniwersytetach od 45,2 do 47,5%, a wyższych szkołach pedagogicznych od 58,7 do 65,9%.

Reasumując należy stwierdzić, że uzyskana w sumie bezwzględna sprawność kształcenia nauczycieli PO, której wskaźnik po badaniach ustalono na poziomie 58,9% może być zadowalająca. Nie powinna jednak satysfakcjonować nauczycieli akademickich Zakładu Wychowania Obronnego – szczególnie w analizowanych ostatnich czterech latach (48,4%). Nie może też cieszyć przyszłych pracodawców z resortu edukacji.

WZGLĘDNA SPRAWNOŚĆ KSZTAŁCENIA

Względna sprawność kształcenia, określana również jako całkowita, wyraża odsetek studentów z danego cyklu kształcenia, którzy uzyskali dyplom magisterski bez względu na to ile lat studiowali. Cechą wspólną tych absolwentów jest tu data rozpoczęcia studiów i fakt ich zakończenia uwieńczony dyplomem. Względna sprawność kształcenia osiąga zawsze większe rozmiary od sprawności bezwzględnej.

W badanych cyklach kształcenia sprawność względna wynosi 77,3% (510 osób). Jest to wynik umiarkowanie optymistyczny, jeżeli odniesiemy go do badań porównawczych na innych kierunkach studiów nauczycielskich. Najwyższą sprawność względną odnotowano w ciągu kilku pierwszych lat po wprowadzeniu nowego kierunku studiów jakim było PWO. Najniższą zaś – w ostatniej dekadzie kształcenia, szczególnie – podobnie jak w terminowości – w ostatnich pięciu cyklach. Najczęstszym powodem przedłużania studiów było wydłużanie czasu wykonywania pracy magisterskiej. Aktualnie trwa eksploracja dotycząca precyzyjnego rozpoznania przyczyn ostatnich analizowanych tu cykli kształcenia. Wyniki tego ustalenia będą gotowe najpóźniej w styczniu 1999 roku. Wtedy powinny stać się przedmiotem detalicznej analizy na zebraniu Zakładu, Katedry, a wnioski wdrożone do praktyki kształcenia.

OGÓLNA OCENA PRZYGOTOWANIA WSTĘPNEGO

Przy okazji rozpoznania sprawności kształcenia starano się zbadać poziom przygotowania wstępnego (szkolnego) mierzony na „wyjściu" w uczelni średnimi ocenami arytmetycznymi. Cała populacja

osiemnastu badanych cykli kształcenia uzyskała z podstawowych przedmiotów następujące oceny:

— z psychologii – 3,92;
— z pedagogiki – 3,74;
— z przysposobienia medyczno-sanitarnego – 4,05;
— z obrony cywilnej – 4,05;
— z metodyki (dydaktyki) PO – 4,01.

Średnia wszystkich ocen z przedmiotów objętych w planie studiów rygorem egzaminu dla całej populacji absolwentów wynosi 3,82, a średnia z egzaminu magisterskiego 4,09, z tendencją podwyższania się w ostatnich latach badanego okresu.

PRÓBA KONKLUZJI

Na podstawie dotychczasowych rozważań należy stwierdzić, że uzyskane wskaźniki sprawności bezwzględnej (58,9%), a szczególnie względnej (77,3%) mogą być w świetle materiałów porównawczych zadowalające. Na tej podstawie można z dużym prawdopodobieństwem uznać pracę dydaktyczną prowadzoną w ZWO również jako zadowalającą. Pamiętać wszakże należy, że liczbowe wskaźniki kształcenia, mimo że są wymiernym sygnałem tej pracy, nie mogą stanowić wystarczającej podstawy do ostatecznej oceny pracy Zakładu i Uczelni.

Sprawą niemniej istotną jest „wskaźnik sprawności pracy studenta" (Tymowski 1965: 4), a nade wszystko podejmowanie przez absolwentów pracy zgodnej z charakterem wykształcenia – na co uczelnia nie ma znaczącego wpływu – i jakości jej wykonywania, czyli rzeczywisty poziom kompetencji profesjonalnych prezentowanych przez młodych adeptów „sztuki nauczania". Próby ustalenia tzw. wskaźnika funkcjonalności zawodowej wśród absolwentów prowadzono na początku drugiej połowy lat osiemdziesiątych (Wroński 1987). Warto te ostatnie pracochłonne badania reaktywować, by wzbogacić cenne poznawczo, swoiste pedeutologiczne studium wynikowe jakości kształcenia nauczycieli PO, które powinno stać się materiałem do pogłębionej refleksji dla osób zaangażowanych w edukowanie przyszłych nauczycieli. Na tej podstawie należy precyzyjnie ustalić prorozwojowe czynniki wpływające na jakość kształcenia, priorytety, w tym – wypracować wewnętrzny system kontroli jakości.

W POSZUKIWANIU JAKOŚCI

Jakość w edukacji szkolnej jest współzależna od wielu czynników, sytuacji, rozwiązań organizacyjnych. Ale jedną z istotnych determinant tej jakości jest – jak się wydaje – tworzenie własnego (katedralnego, zakładowego) systemu mierzenia jakości pracy nauczyciela, szkoły, ustawicznego diagnozowania tej pracy. Potrzebne są procedury i narzędzia, np. monitorowania, przy pomocy których można budować własny system mierzenia jakości. Niezbędne wydają się twórcze „gniazda jakości", co polega na pionierskim ustaleniu, kto, jakie zespoły miałyby badać jakość na interesującym nas kierunku studiów.

Zatem mierzenie jakości wymaga:

— Określenia, co wpływa na jakość, jakie są główne dziedziny i wskaźniki działania oraz zagadnienia (tematy), które trzeba ocenić.

— Ustalenia kryteriów, aby jednoznacznie zdefiniować, czym jest wysoka jakość.

— Używania obiektywnych narzędzi pomiaru, tak aby rzetelnie badać wskaźniki działania, stosowania technik zbierania informacji takich, jak: badanie dokumentów, sprawozdań, ankiety i kwestionariusze, hospitacje diagnozujące, zapis audiowizualny, samoocena, testy diagnozujące w zespołach przedmiotowych, frekwencja, kwalifikowanie (ewaluacja) wiedzy i umiejętności itp.

Propozycje zawarte powyżej, jawią się jako pilna konieczność również dlatego, by autonomicznie wyprzedzić działania Akademickiej Komisji Akredytacyjnej, której powstania i działania w postaci kontroli zewnętrznej należy oczekiwać w kolejnym roku akademickim (Wójcicka 1998; Siwiński 1998).

Także przewidywane wejście Polski do Unii Europejskiej stanowi konieczność wyrównania poziomu kształcenia, ze względu na znaczącą szansę zredukowania różnic cywilizacyjno-kulturowych, dzielących nas od wysoko rozwiniętych krajów Zachodu. Konieczne są zmiany tego, co możemy twórczo przenieść na własny grunt i rozwijać, równocześnie nie tracąc naszej tożsamości.

Uchwalone w 1989 r. przez Komisję Wspólnoty Europejskiej założenia polityki oswiatowej pt. „Kształcenie ogólne i zawodowe we Wspólnocie Europejskiej" wytyczają kierunek edukacji niezbędny do osiągania kluczowych kompetencji zawodowych. We Wspólnocie Europejskiej zwraca się uwagę na wysoki poziom profesjonalizmu oraz na zrównanie kwalifikacji absolwentów szkół w zróżnicowanym systemie kształcenia. Edukacja stanowi bowiem czynnik determinu-

jący przemiany społeczne, a program przekształceń we wszystkich dziedzinach zależy od przygotowania ludzi, którzy będą zdolni do wprowadzania ich w życie (Bartz 1993). Zakłada się, że system edukacji skierowany jest na aktywne uczenie się, pomija się tutaj bierne przyswajanie informacji, którą przesycona jest ciągle nasza dydaktyka szkoły wyższej. Zasada ustawicznego kształcenia wysuwa się na czoło we współczesnej edukacji. Tego wymagają nowe przeobrażenia.

BIBLIOGRAFIA

Bartz B., *Niektóre uwarunkowania polityki kształcenia zawodowego we Wspólnocie Europejskiej*, „Edukacja" 1993, nr 1

Cichocka K., Szewczyk E., *Sprawność kształcenia na studiach pedagogicznych dla pracujących*, „Dydaktyka Szkoły Wyższej" 1973, nr 1

Denek K., *Pomiar efektywności kształcenia w szkole wyższej*, PWN, Warszawa 1980

Denek K., *Sprawność kształcenia w szkolnictwie wyższym*, „Dydaktyka Szkoły Wyższej" 1973, nr 2

Grzybek H., *Efektywność kształcenia nauczycieli*, WN WSP, Częstochowa 1984

Sprawność kształcenia w szkolnictwie wyższym, (red.) T. Przeciszewski, PWN, Warszawa 1971

Siwiński W., *Autonomia i kontrola*, „Forum Akademickie" 1998, nr 6

Szczepański J., *Odmiany czasu teraźniejszego*, Książka i Wiedza, Warszawa 1973

Thomas W.I., *Nauczyciele szkoły przyszłości*, PWN, Warszawa 1971

Tymowski J., *Sprawność studiów w szkołach wyższych*, PWN, Warszawa 1965

Wójcicka M., *AKA-UKA; pokojowe współistnienie czy wybór między samoregulacją a centralnym sterowaniem*, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe" 1998, nr 11

Wroński R., *Funkcjonowanie w zawodzie absolwentów pedagogiki w zakresie wychowania obronnego*, [w:] *Studia pedagogiki w zakresie wychowania obronnego w WSP w Krakowie w latach 1993–1985*, (red.) S. Zabdyrski, WN WSP, Kraków 1987

Wroński R., *Implikacje z badań nad przydatnością zawodową absolwentów pedagogiki w zakresie wychowania obronnego do praktyki kształcenia nauczycieli przysposobienia obronnego*, Rocznik Naukowo-Dydaktyczny z. 132, Prace z Wychowania Obronnego I, WN WSP, Kraków 1990

Wroński R., *Jak pracują absolwenci pedagogiki w zakresie wychowania obronnego? – doniesienie z badań*, „Przegląd Obrony Terytorium Kraju" 1987, nr 1

Wroński R., *Kształcenie nauczycieli przysposobienia obronnego dla szkoły przyszłości*, [w:] *Próby modernizowania edukacji nauczycieli*, (red.) K. Duraj-Nowakowa, WN WSP, Kraków 1995

Wroński R., *Przygotowanie absolwentów Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie kierunku pedagogika w zakresie wychowania obronnego do działalności dydaktyczno-wychowawczej w szkołach ponadpodstawowych*, (rozprawa doktorska), Warszawa 1986

Wroński R., *XV lat działalności dydaktyczno-naukowej Zakładu Wychowania Obronnego WSP w Krakowie*, „Przysposobienie Obronne w Szkole" 1989, nr 4

Zubrzycki M., *Sprawność kształcenia w szkołach wyższych*, „Życie Szkoły Wyższej" 1967, nr 4